

ISSN 0972-2335

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਪੋਖਿ ਤੁਖਾਰੁ ਨ ਵਿਆਪਈ ਕੰਠਿ ਮਿਲਿਆ ਹਰਿ ਨਾਹ ॥
ਮਨੁ ਬੇਧਿਆ ਚਰਨਾਰਬਿੰਦ ਦਰਸਨਿ ਲਗੜਾ ਸਾਹੁ ॥
ਓਟ ਗੋਵਿੰਦ ਗੋਪਾਲ ਰਾਇ ਸੇਵਾ ਸੁਆਮੀ ਲਾਹੁ ॥
ਬਿਖਿਆ ਪੋਹਿ ਨ ਸਕਈ ਮਿਲਿ ਸਾਧੂ ਗੁਣ ਗਾਹੁ ॥
ਜਹ ਤੇ ਉਪਜੀ ਤਹ ਮਿਲੀ ਸਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਮਾਹੁ ॥
ਕਰੁ ਗਹਿ ਲੀਨੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮਿ ਬਹੁੜਿ ਨ ਵਿਛੁੜੀਆਹੁ ॥
ਬਾਰਿ ਜਾਉ ਲਖ ਬੇਰੀਆ ਹਰਿ ਸਜਣੁ ਅਗਮ ਅਗਾਹੁ ॥
ਸਰਮ ਪਈ ਨਾਰਾਇਣੈ ਨਾਨਕ ਦਰਿ ਪਈਆਹੁ ॥
ਪੋਖੁ ਸੁਹੰਦਾ ਸਰਬ ਸੁਖ ਜਿਸੁ ਬਖਸੇ ਵੇਪਰਵਾਹੁ ॥੧੧॥

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਦਸੰਬਰ 2022

ਮੁੱਲ 15/-

ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂਘ

ਦੱਸੀਂ ਦੱਸੀਂ ਐ ਖੜੇ ਅਸਮਾਨ ਸਿਰ ਤੇ,
ਕੱਦ ਤੱਕ ਏਸ ਸਿਰ ਤੇ ਤੂਫ਼ਾਨ ਰਹਿਸੀ।
ਕੱਦ ਤੱਕ ਇਹ ਬ੍ਰਿਹਾ ਦਾ ਤੀਰ ਸੀਨਾਂ,
ਮਾਹੀ ਚਾਕ ਬਿਨ ਰਖੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਰਹਿਸੀ।
ਕਦ ਤਕ ਏ ਯਾਰ ਦੇ ਵਸਲ ਕਾਰਨ
ਚੀਕਦੀ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦਾਸਤਾਨ ਰਹਿਸੀ।
ਕਦ ਤਕ ਏ ਮਾਹੀ ਦੀਦਾਰ ਬਾਝੋਂ,
ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮਾਂ ਤੜਫਦੀ ਜਾਨ ਰਹਿਸੀ।
ਉਧਰੋਂ ਫਾੜ ਸੀਨਾ ਚਾਕ ਚਾਕ ਕਰਕੇ,
ਫੱਟ ਵੇਖ ਲੈ ਸੀਨੇ ਜੁਦਾਈਆਂ ਦੇ।
ਆਖਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੀਦਾਰ ਦੇ ਜਾ ,
ਕੂੰਕਾਂ ਸੁਣ ਲੈ ਠੰਢੀਆਂ ਆਹੀਆਂ ਦੇ।

ਪੁਸਤਕ - ਗੁੱਝੀਆਂ ਰਮਜਾਂ: ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

fj; nœ ftu

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੀਐਚ. ਡੀ

ਸਹਿਯੋਗੀ

ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ

- ▲ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: ੪/੮/੯੦ ਮਿਤੀ ੨੦/੨/੯੧ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- ▲ ਦੇਸ਼: ਇਕ ਕਾਪੀ :15 ਰੁਪਏ
- ▲ ਦੇਸ਼ ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ : 150 ਰੁਪਏ
- ▲ ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ ਚੰਦਾ: 1500 ਰੁਪਏ
- ▲ ਵਿਦੇਸ਼ : ਸਲਾਨਾ ਚੰਦਾ INR1500
- ▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਡਰਾਫਟ, ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ, ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ:-

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

422, ; ਖ਼No 15-J, umir V0160 015

ਫੋਨ : 0172-2772660, 098140 53630

e-mail: drjagirsingh@gmail.com

Website : http://www.amritkirtan.com

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਨੇ
ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼
ਸ਼ੋਅਰੂਮ ਨੰ: 443, ਮੰਦਰ, ਸੈਕਟਰ 70, ਮੁਹਾਲੀ
(ਫੋਨ :0172-4782705, 98150-72197) ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ
422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂਘ
ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਟਾ-2

ਸੰਪਾਦਕੀ : ਕਰਊ ਬੇਨੰਤੀਆ -
“ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ” 2

ਭੂਮਿਕਾ- ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤ ਰਤਨਾਵਲੀ
ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ
ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ 4

ਜੂਲਮ ਦੀ ਇੰਤਹਾ : ਸਾਕਾ ਸਰਹਿੰਦ
ਪ੍ਰੋ.ਨਵ ਸੰਗੀਤ ਸਿੰਘ 11

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼
ਅਜੈਪਾਲ ਸਿੰਘ ਚਵਿੰਡਾ 14

ਸੁਰਲਿਪੀ ਰਾਗ ਗੁਣਕਲੀ
ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ 18

ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਕਾਇਦਾ ਸੀਰੀਜ਼
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ
(ਲਾਹੌਰ ਬਾਜ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ) ਟਾ-3-4

Donations to **AMRIT KIRTAN TRUST** are eligible for relief u/s 80 G of Income-Tax Act, 1961 (43 of 1961) vide CIT-/I/ CHD/ Tech./ 80-G/ 2008-939 dated 19-05-2008 valid upto 31/03/2012 and now valid in perpetuity, Cheques/Drafts should be sent in the name of **AMRIT KIRTAN TRUST** payable at Mohali. Donations can also be sent by money order at the address **AMRIT KIRTAN TRUST** (Regd.) 422, Sector 15-A, Chandigarh-160015. The Donations can be made by Electronic Transfer also. The bank details are : **AMRIT KIRTAN TRUST** Saving Bank A/c No. 65079603302, IFSC : SBIN0018141 in the State Bank of India, Phase 3B2, Mohali Punjab Branch. After such a Deposit, please inform us your Aadhar No., Pan No. Name & Address as also the deposit details to enable us to send you the receipt.

“ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ”

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ‘ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ’ ਇੱਕ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦਾ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਿਤ, ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਪਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ ਦਾ ਅੰਕ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਓਇਡਾ ਸੈਬੇਸਿਚਿਅਨ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਵਰਡਸ ਆਫ ਹਾਰਟ’ ‘ਕੰਠ ਕੀਤੇ ਸ਼ਬਦ’ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਭਾਵੇਂ ਅਫਰੀਕਾ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਕੰਠ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਬਣਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਹਿਕਾਰਤ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵੀ ਇੱਥੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਕੀਤੇ ਅਨਿਆਇਕ ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਰਾਗੀਆਂ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਡਾ ਕੁਲੀਨ ਸਮਾਜ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਵਿਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਖੈਰ ‘ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ’ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਗਤਾਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਰਚੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਗਜ਼ਲਾਂ ਕਮਾਲ ਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਦੂਜੀ ਗਜ਼ਲ ਵਧੇਰੇ ਟੁੰਬਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ—

ਕਮਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਪਰਿਆਂ ਪਰ ਦਈਂ।
ਯਾ ਖੁਦਾ ਸਭ ਬੇਘਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦਈਂ।

ਹਰ ਸੁਹਾਗਣ ਦਾ ਰਹੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸੁਹਾਗ,
ਉਮਰ ਲੰਘਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਨੂੰ ਵਰ ਦਈਂ।

ਤੋਤਲੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ ਖੁਦ ਬਣੀਂ,
ਖੌਫ ਹਰ ਕਾਤਿਲ ਦੇ ਸੀਨੇ ਭਰ ਦਈਂ।

ਹਰ ਸਿਪਾਹੀ ਪਰਤ ਆਵੇ ਜੰਗ 'ਚੋਂ,
ਖ਼ਾਕ ਚਿਹਰੇ ਫੇਰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਦਈਂ।

ਸਾਰਿਆਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀਂ ਅਮਨ ਤੂੰ,
ਸਭ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰ ਦਈਂ।

ਸਭ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਬਰੋ-ਕਰਾਰ,
ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਸਾਰੇ ਭਰ ਦਈਂ।

ਬੇੜੀਆਂ ਤੇ ਝਾਂਜਰਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ,
ਮੁਕਤ ਕੈਦੀ, ਕਸਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰ ਦਈਂ।

ਮੇਰੇ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਫ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ,
ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਖ਼ਾਬ ਤੇ ਮੰਜ਼ਰ ਦਈਂ।

ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ 'ਜਗਤਾਰ' ਦੇ,
ਦਰਦ, ਬਿਰਹਾ, ਤੁਹਮਤਾਂ ਸੰਬਰ ਦਈਂ।

ਆ ਰਹੇ ਨਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਲਈ ਵੀ ਇਹੀ ਅਰਜ਼ੋਈ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ--

ਭੁੱਲ ਚੁੱਕ ਖਿਮਾ

ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੂਚਨਾ

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ 80ਜੀ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਤੋਂ ਛੋਟ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਅਧਾਰ ਨੰਬਰ ਅਤੇ ਪੈਨ ਨੰਬਰ ਲਿਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਾਇਆ ਭੇਜੀ ਹੈ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਰਸੀਦ ਨੰਬਰ, ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਨੰਬਰ ਅਤੇ ਪੈਨ ਨੰਬਰ ਤੁਰੰਤ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਨ ਜੀ। ---**ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਮੋਬਾਇਲ ਨੰ: 9855640630**

ਭੂਮਿਕਾ-ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤ ਰਤਨਾਵਲੀ

ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ

ਜਗਤ ਤਾਰਕ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਹੋਰ ਬੇਅੰਤ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਤੇ ਭੁਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ ਉਥੇ ਇਹ ਭੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਲਜੁਗੀ ਜੀਵਾਂ ਉਪਰ ਮਹਾਨ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਿਮਰਨ, ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੁਖੈਨ ਢੰਗ ਹਰੀ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕੀਤਾ । ਪੁਰਾਤਨ ਗਵੱਈਏ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਹੀ ਇਕ ਸਾਧਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਗ ਗਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਹੋਰ ਸੀ ਜੈਸਾ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੇਵਲ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਉਸ ਕਲਾ ਵਿਚ ਉਹ ਕਮਾਲੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲ ਲਗਭਗ ਨਿਰਾਰਥ ਹੀ ਬਣ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਰਬ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਲੋਕੀਂ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਸਾਧਨ ਅਥਵਾ ਹੱਠ ਯੋਗ ਆਦਿਕ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਚਕਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਿੱਧਿਆਂ ਸਿੱਧਿਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮੰਜ਼ਿਲੇ-ਮਕਸੂਦ ਸਮਝਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ । ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਅਵਰਾ ਸਾਦ' ਦੱਸ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ਨੂੰ ਮੰਜ਼ਿਲੇ ਮਕਸੂਦ ਦਸਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਜੈਸਾ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਹਾਂਵਾਕ ਹੈ 'ਰਾਜ ਲੀਲਾ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਬਣਾਈ । ਜੋਗ ਬਣਿਆ ਤੇਰਾ ਕੀਰਤਨ ਗਾਈ' । ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਮਜਾਜ਼ੀ ਦੇ ਗੀਤ ਜਾਣ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਣ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮੁਰਸ਼ਿਦੇ ਕਾਮਲ ਇਲਾਜੇ ਦਿਲ ਕੁਨਦੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਥਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਿਮਾਰ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਪੁਰ ਦਰਗਾਹੋਂ ਆਏ ਵੈਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬਿਮਾਰ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਦਾ ਜਾਂਚ ਕਰਕੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੰਦੇ ਗੀਤ ਅਥਵਾ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਦੇ ਗੀਤ ਜਾਂ ਹੋਰ ਨਿਰਾਰਥ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਗਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਬੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਰਸਨਾਂ ਤੋਂ ਸਰਵਨ ਕਰ ਕੇ ਬੜੇ-ਬੜੇ ਚੋਰ, ਡਾਕੂ, ਧਾੜਵੀ ਰਾਕਸ਼ਸ਼ ਬਿਰਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਇਨਸਾਨ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹੁਕਮਰਾਨ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਲਕਤੇ-ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਕੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਭੀ ਸੰਵਾਰ ਲਿਆ ਤੇ ਲੁਕਾਈ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਬੜੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸਾਬਤ ਹੋਏ । ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸੇਵਾ ਲਈ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਥੀ ਚੁਣਿਆ । ਇਹ ਖਿਆਲ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਕਿ ਗਾਉਣ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਮਰਾਸੀ ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਹੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਬਲਕਿ ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਵਿਚ ਉੱਚ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਸਨ । ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਮੁਨਾਸਬ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ । ਨੀਵਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਇਹ ਭੀ ਮਹਾਨ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮਿਰਾਸੀ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਸਦਕਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੰਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਰਾਸੀ ਦਾ ਬਜਾਏ ਰਬਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ । ਪੰਜਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਕਤ ਤਕ ਕੀਰਤਨ ਰਬਾਬੀ ਹੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਭਾਈ ਸਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੇ ਮਾਣ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਵਰਗੀ ਅਮੋਲਿਕ ਦਾਤ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ । ਉਸ ਵਕਤ ਤੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਬਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਣਤੀ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤਕ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਰਹੀ । ਦਸੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜੀ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦਾ ਰਬਾਬ ਹੁਣ ਤਕ ਮੰਡੀ ਸੁਕੇਤ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਵਜਾਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਪੜਤਾਲਾਂ, ਧੁਨੀਆਂ, ਅਲਾਹਣੀਆਂ, ਘੋੜੀਆਂ ਆਦਿਕ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ(ਟਿਊਨਾਂ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ(ਟਿਊਨਾਂ) ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਭੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰਬਾਬੀ ਤੇ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਟਿਊਨਾਂ) ਵਰਗੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ਕ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਂ ਢੋਲਕੀ ਛੈਣਿਆਂ ਨਾਲ ਗਾ ਕੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ‘ਧੰਨ ਧੰਨ ਭਾਗ ਤਿਨਾ ਸਾਧ ਜਨਾਂ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇ ਗੁਣੀ ਜਨ ਬਣਤਿਆ’ ਜੈਸੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਉਚਾਰ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਧਾਏ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤੇ ਕਠਿਨ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਵਧੇਰੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਰਾਗ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਗਾ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨੀ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਗੀ ਤੇ ਰਬਾਬੀ ਸੰਗੀਤ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁੱਖ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਹੋਰ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਉਂਦੇ । ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਅਲਾਪ, ਮੀਂਡ, ਗੰਮਕ ਤਾਨ ਆਦਿਕ ਭੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਤੁਕ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਉਪਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਝ ਕੇ ਅਲਾਪੀ ਹੋਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਤੁਕ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਸਕੇ । ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਆ ਆ ਕਰਕੇ ਤਾਨਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਸਰਗਮ ਤੇ ਤ੍ਰਾਨਿਆਂ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਰਿਵਾਜ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਿਆ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਵਡੇ ਵਡੇ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਸੁੱਧ ਰਾਗ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੁੱਖ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਹੀ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਚਲਿਆ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਗੀਤ, ਟਪੇ, ਫਿਲਮੀ ਤਰਜ਼ਾਂ ਆਦਿਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਚੰਚਲਾ ਮਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਬੂਲਿਆ, ਕੀਰਤਨੀਏ ਭੀ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੌਖੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਵਾਲੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਣ ਲਗ ਪਏ । ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈਆਂ । ਇਸ ਅਮੌਲਿਕ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਤੌਖਲਾ ਬਹੁਤ ਗੁਰਸਿੱਖ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਆਰੰਭੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਹ ਭੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਯਤਨ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਤਨਾਵਲੀ’ ਛਾਪ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਜੋ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਲਿਖਣੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ -

- (1) ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਾਨ(ਲਹਿਰਾ) ਵਜਾਉਣਾ ।
- (2) ਫਿਰ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਕਰਨਾ ਠੇਕਾ ਧਮਾਰ ਜਾਂ ਚਾਰਤਾਲ ਵਿਚ ।
- (3) ਫਿਰ ਧਰੁਪਤ ਜਾਂ ਵਡੇ ਤਾਲ ਦੀ ਕੋਈ ਰੀਤ ਗਾਉਣੀ ਤੇ ਉਸ ਰੀਤ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਾਲੇ ਸਜਣ ਨੇ ਗਤ(ਬੰਦ ਹਥਾਂ ਨਾਲ) ਜਾਂ ਸਾਥ (ਖੁਲੇ ਹਥਾਂ ਨਾਲ) ਬੋਲ, ਲਗਾਂ । ਪਰਣਾਂ ਵਜੋਣੀਆਂ ਤੇ ਠਾ, ਦੁਗਨ, ਤਿਗਨ, ਚੁਗਨ ਅਥਵਾ ਆਡ(ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ) ਕੁਆਡ ਲੈਆਂ ਬਦਲਣੀਆਂ । ਐਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਲੌਕਿਕ ਰੰਗ ਬਣਦਾ ਸੀ ।
- (4) ਫਿਰ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਰੀਤ ਗਾਉਣੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਸਾਖੀ ਆਦਿਕ ਕਰਨੀ ।
- (5) ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਸੇ ਰਾਗ ਦੀ ਪਉੜੀ ਲਾਉਣੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ।

ਸਾਡੇ ਪੂਜ ਪਿਤਾ ਜੀ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੇ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ । ਫਿਰ ਰੀਤ ਪੜਤਾਲਾ ਆਦਿ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ ।

ਪੂਜ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਾਬਾ ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲ

ਰੋੜੀ ਸੱਖਰ ਸਿੰਧ(ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਜੀ ਮਸੰਦ ਪਾਸ ਰਹੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ । ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਪਿੰਡ ਸੈਦਪੁਰ ਆ ਗਏ । ਪਹਿਲੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤਾਉਸ ਵਜਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਚਾਰ ਤਾਉਸ ਤੇ ਦੋ ਜੋੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ । ਪਿਤਾ ਜੀ, ਉਸਤਾਦ ਬਾਬਾ ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਾਉਸ ਵਜਾਉਂਦੇ ਤੇ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਟਿੱਬਾ(ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਨਾਮ ਘੋੜੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ) ਤੇ ਭਾਈ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਬਾਣੀਆਂ ਵਾਲੇ ਤਬਲੇ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਵਿਚ ਗਏ, ਜਿਹਲ ਕਟੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਿਹਲ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਦਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਫਿਰ ਤਾਉਸ ਵਜਾਉਣਾ ਘਟ ਹੋ ਗਿਆ । ਦੋ ਤਾਉਸ ਤੇ ਦੋ ਜੋੜੀਆਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਭੀ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ । ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਅਲੌਕਿਕ ਹੀ ਸੀ । ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ 60 ਸਾਲ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ।

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ

ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਮ ਪੂਜ ਪਿਤਾ ਸਚਖੰਡ ਵਾਸੀ ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1872 ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਸੈਦਪੁਰ (ਠਠਾ ਟਿੱਬਾ) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਨੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਡੀ ਬੰਸ ਵਿਚ ਕਈ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਰਹੀ ਹੈ । ਕੋਈ ਸਜਣ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਭੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੋਈ ਕੋਈ ਕੇਵਲ ਕੀਰਤਨ ਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਜੈਸੀ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਾਡੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿਰੰਦੇ ਵਜਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਭੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਵਡੇ ਭਰਾਤਾ ਭਾਈ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਸ. ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੇ ਸਚਖੰਡ ਵਾਸੀ ਸ. ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੀ. ਸੀ. ਐਸ. ਦੇ ਬਾਬਾ ਜੀ) ਤਾਉਸ ਵਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਵਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋੜੀ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਨਗਰ ਸੈਦਪੁਰ ਉਸ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਹੈ ਜਿਸ ਰਸਤੇ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਵਕਤਾਂ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਸਾਧੂ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਤੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਣੀ ਜਨ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਲੀ ਵਿਸਾਖੀ ਸਮੇਂ ਪੈਦਲ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਸਾਡੇ ਬਾਬਾ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਗੁਣੀ ਤੇ ਗੁਣੀਆਂ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਸੀ । ਆਏ ਗਏ ਗੁਣੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਅਕਸਰ ਟਿਕਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਬਾ ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜੋ ਵਿਦਵਾਨ ਭੀ ਸਨ ਤੇ ਸੰਤ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਨੇਤਰਹੀਣ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਧਰਮ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਬਾਬਾ ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਗਿਰਬੜੀ ਵਾਲੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ, ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਗੁਣੀ ਸਨ, ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਦਾਤ ਤੇ ਸਤਾਰ ਸਿਰੰਦਾ ਆਦਿਕ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਬਾਪੂ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਕੀ ਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੀਖਣ ਬੁਧੀ ਤੇ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਭਰਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਤਕ ਕੇ ਬਾਬਾ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਬਾ ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਬਣਿਣੀਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ । ਬਾਬਾ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਖ਼ਦ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕੇ । ਜਲਦੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਭਰਾ ਬਾਬਾ ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਜੋ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ - ਰੀਤ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸੀ ਉਹ ਸਿਖਾ ਕੇ ਫਿਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਹਰਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਬਣਾਇਆ । ਬਾਬਾ ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ । ਉਹ ਕੀਰਤਨ ਵੀਦੀਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਮਾਲੀਅਤ ਰਖਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਉਸਤਾਦ ਸਨ ਇਕ ਬਾਬਾ ਪੁਸ਼ਕਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੀਨਾਕਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ , ਦੂਜੇ ਬਾਬਾ ਸੂਰ ਸਾਗਰ ਜੀ ਜੋ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਕਤ ਚੌਂਕ ਪਰਾਗਦਾਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀਆ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਰਾਗੀ ਸਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਬਦ - ਰੀਤ ਭੰਡਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਤਿੰਨਾਂ ਘ੍ਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰ ਸਿਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਏ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਭੰਡਾਰ ਆਪਣੇ ਯਾਦ ਖਜਾਨੇ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਟੀਕੇ ਆਦਿ ਸਨ, ਦੇ ਭੁਲ ਜਾਣ ਦਾ ਭੀ ਉਹ ਪਛਤਾਵਾਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪੂਜ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸਿਖਾਲਣ ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਸਰਗਮਾਂ ਆਦਿ ਦਸ ਕੇ, ਫਿਰ ਬਗੈਰ ਸਾਜ਼ ਤੋਂ ਹਥੀਂ ਤਾਰ ਲਵਾ ਕੇ ਰੀਤਾਂ ਸਿਖਲਾਂਦੇ ਸਨ। ਠਾ, ਦੁਗਣ, ਤਿਗਣ, ਆਡ ਕੁਆਡ ਸਭ ਲੈਆਂ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਸੰਗੀਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ

ਅਸੀਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ 1934-35 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਸਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਸਾਰੇ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਸੀ। ਤੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਵੀ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। 5 ਜੰਤਰ ਮੰਤਰ ਰੋਡ ਵਿਚ ਰਾਇ ਬਹਾਦਰ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਤਿ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਕਈ ਦਿਨ ਠਹਿਰਣਾ ਤੇ ਹਫਤਾ ਸ੍ਰੀ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਨਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਖੁਲ੍ਹੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਹਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ, ਉਹ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਭੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਭੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਹਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੀਤ ਸਿਖਦੇ ਹੋ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਨੁਟੇਸ਼ਨ ਭੀ ਕਰੀ ਚਲੋ। ਪਰ ਬਚਪਨ ਦੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਸਰ ਹੀ ਕਬੂਲਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਬਣਾਈ ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਸੰਗੀਤ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਭੀ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ 1954 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਰਵਿਸ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਚਖੰਡ ਵਾਸੀ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਐਬਟਾਬਾਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਭਾਰੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦੇ ਇਕਰਾਰ ਭੀ ਕੀਤੇ ਪਰ ਇਥੇ ਸਰਵਿਸ ਵਿਚ ਡਿਊਟੀਆਂ ਦੇ ਰੁਝੇਵੇਂ ਤੇ ਘਰੋਗੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ।

ਜੋ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਅਸੀਂ ਨੁਟੇਸ਼ਨ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਅਸੀਂ ਇਕ ਵੇਰ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਪ੍ਰਮ ਪੂਜਨੀਕ ਮਹਾਰਾਜ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਮੁੱਖੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ) ਨੂੰ ਵਿਖਾਈ। ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਰੋਲ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਭਗਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਭੋਗ ਤੇ ਆਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੜਤਾਲਾਂ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਦੇ ਦਿਓ, ਅਸੀਂ ਛਪਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਬਾਕੀ ਹੋਰ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਨੁਟੇਸ਼ਨ ਕਰੋ ਫਿਰ ਛਪਵਾ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਫਿਰ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਖੇਚਲ ਦਿਆਂਗੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ੍ਰ. ਬਾਬੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਲੜਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਨੁਟੇਸ਼ਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਅਖੱਰ ਵਰਤੇ ਕਿ ਇਹ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਕਰਨ, ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਅਸੀਂ ਛਾਪਾਂਗੇ।

ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸਸਤੀ ਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧਿਆ ਸਾਦੀਆਂ ਤਰਜ਼ਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾ ਖੁਦ ਬੋਲ ਸਕਣ, ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਬੋਲੋੜਾ ਜਿਹਾ ਬੋਝ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਭੀ ਸਿਖੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸਾਊਥਹਾਲ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਹੈਂਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦਾ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅੱਜ ਕਲ ਉਹ ਨਿਊਯਾਰਕ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤੇ ਤੇ ਕਦਰਦਾਨ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ । ਕਈ ਵਾਰੀ ਖ਼ਿਆਲ ਆਉਂਦੇ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖੁਦ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਟੱਬਰ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ । ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਪਰ ਫਿਰ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ । ਪਰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੱਧਮ ਰਹੀ ਸੀ । 1960 ਤਕ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸਜਣ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਰੀਤਾਂ ਅਥਵਾਂ ਕੀਰਤਨ ਟੇਪ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਦਿੰਦੇ ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡਾ ਉਹ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਧੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਕਿ ਇਹ ਦਾਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਇਸ ਤੇ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ । ਗੁਰ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਦਿੱਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿ ‘ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਨਾ’ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਲੋਕ ਪੁਲੋਕ ਸਵਾਸ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਭੀ ਸਜਣ ਨੂੰ ਟੇਪ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ । ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟੇਪਾਂ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਟੂਰ ਵਿਚ ਟੇਪ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਭੀ ਮਨ ਟੁੰਬਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਵਾਧੂ ਭਾਰ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਅਮੌਲਿਕ ਵਸਤੂ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਭੀ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਕੁਝ ਕੀਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜੇ, ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਰ ਕੇ, ਸੰਗੀਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਿਨ-ਬਦਿਨ ਵੱਧਦੀ ਗਈ । ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਬਹੁਤ ਖੋਜੀ ਪੁਰਸ਼, ਜੋ ਕਿ ਬਾਕੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਭੀ ਬਹੁਤ ਸੂਝਵਾਨ ਸਰੋਤੇ ਹਨ, ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਥਾਪੇ ਗਏ । ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਤੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਟੇਪ ਕੀਤੀਆਂ । ਸਾਡੀ ਬਾਬਤ ਪ੍ਰਮ ਪੂਜਨੀਕ ਸਚਖੰਡ ਵਾਸੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਨੇ ਹਿਜ਼-ਹੋਲੀਨੈਸ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ ਆਫ ਬਾਗੜੀਆਂ ਜੀ ਨੂੰ ਤੇ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਪਾਈ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪੂਜ ਪਿਤਾ ਹਿਜ਼-ਹੋਲੀਨੈਸ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਕਤ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਬਾਰੇ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਪਰ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਸਣ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਭੁਲੀਆਂ ਵਿਸਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਫਿਰ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ ਗਈਆ । ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੁਰਪੁਰਬ ਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ਾਲ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਧਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਬਾਗੜੀਆਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆਪਣੇ ਜੁਆਈ ਸ੍ਰ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਾਵਲਾ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਮ. ਪੀ. ਦੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਟੇਪ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਬਾਬਤ ਤੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਦੱਸਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ 1970-71 ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਟੇਪ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਫਿਰ ਅਸੀਂ 1971 ਦੇ ਜੂਨ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ । ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਪਟਿਆਲੇ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤੇ ਟੇਪ ਕੀਤੀਆਂ । ਇਸ ਵਾਰੀ ਪਹਿਲੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਰੰਗ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਥਾਪੀ ਹੋਈ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਸਰਵਨ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਟੇਪ ਤੇ ਨੁਟੇਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪਹਾੜ ਚੁਕਣ

ਵਰਗਾ ਵੱਡਾ ਭਾਰਾ ਤੇ ਔਖਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਮ ਪੂਜਨੀਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧਾਕੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਅੰਤ ਅਸਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪ ਅਰਦਾਸ ਕਰੋ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦੇਵੋ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦਿੱਲੀ ਆਕੇ 29-2-1973 ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ । ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਕੰਮ ਦਿੱਲੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੱਧਾ ਕੰਮ 1975-76 ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਯਾਤਰਾਂ ਸਮੇਂ ਉਥੇ ਕੀਤਾ । ਨੁਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਟੋਪਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਭੇਜਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਜੂਨ 1976 ਤਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਬਦ-ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਟੋਪ ਤੇ ਨੁਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ । ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਪਿਆ ਬੋਝ ਉਤਰ ਗਿਆ । ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਹੋਰ ਭੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤ ਦੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਉੱਚਮ ਦਾ ਸਦਕਾ ਪੱਕੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਆਈ ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਅਸਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਭੰਡਾਰ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ।

ਪੰਨਵਾਦ

ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸ੍ਰ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਰੰਗ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਜੀ ਸੰਧੂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਉਸੇ ਲਗਨ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਰੀ ਰਖੀ । ਹੁਣ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਨ ਡਾਕਟਰ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਭੀ ਅਸੀਂ ਅਤਿ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ।

ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁੱਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਿਰਤੋੜ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਤੌਰ ਅਤੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਭੀ ਸਾਨੂੰ ਕਾਰਜ ਜਲਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸ੍ਰ. ਬਲਕਾਰ ਜੀ ਰੀਸਰਚ ਫੈਲੋ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸ੍ਰ. ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੂਨੀਅਰ ਰੀਸਰਚ ਫੈਲੋ ਦੇ ਭੀ ਬਹੁਤ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਕਰੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਆਫੀਸਰ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸ੍ਰ. ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਤਿ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛਪਵਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਈਆਂ ਕਈ ਅੜਚਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਸੁਯੋਗ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਰਫੁੱਟ ਰੀਡਰ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸ੍ਰ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਫੁੱਟ ਵੇਖਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੀ ਅਤਿ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ । ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਗੀਤ ਛਾਪਣ ਲਈ ਪ੍ਰੈਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਲਿਪਿਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ਼੍ਰੀ ਤੇਜਿੰਦਰ ਕਪੂਰ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ।

ਪ੍ਰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਹਿਜ਼-ਹੋਲੀਨੈਸ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ ਆਫ ਬਾਗੜੀਆਂ ਜੀ ਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਅਰਦਾਸ ਤੇ ਅਸੀਸਾਂ ਸਦਕਾ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕੇ ਹਾਂ ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਨਾਲ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਦਮਾ ਪੁਜਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਛਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 'ਸੂਰਜ ਕਿਰਨ ਮਿਲੇ ਜਲ ਕਾ ਜਲ ਹੂਆ ਰਾਮ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਰਲੀ ਸੰਪੂਰਨ ਥੀਆ ਰਾਮ' ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸਚਖੰਡ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ਰਜ਼ਾ । ਸਚਖੰਡ ਵਾਸੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਡੀ ਬਾਬਤ ਦੱਸ ਪਾਉਣ ਦੀ ਜੋ ਵਿਸ਼ਾਲ-ਦਿਲੀ ਕਰਕੇ ਕਿਰਪਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੀ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ । ਸੰਗੀਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਈ

ਹਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁੱਖੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਬਟਾਬਾਦੀ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਬਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ, ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਰਾਗੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਪੂਰਥਲਾ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵਡੇ ਗੁਰਭਾਈ ਭਾਈ ਜੈਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੰਘਾ ਵਾਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਹਾਇਤਾ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਡੇ ਗੁਰਭਾਈ ਅਤੇ ਜੋੜੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਰੰਗੜ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਕਿਉਂਕੀ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਾਊਸ ਵਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਭੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਜੋ ਵੀ ਰੀਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਛਪੀਆ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਰੀਕਾਰਡਿੰਗ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਰੀਤਾਂ, ਪੜਤਾਲਾਂ, ਧੁਨੀਆਂ, ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਤਬਲਾ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਜਾਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਤਬਲੇ ਵਾਲਾ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਤਬਲਾ ਨਹੀਂ ਵਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਭੀ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਬਲੇ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬੱਚਾ ਸਮਝ ਕੇ ਸਿਖਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਰੀਕਾਰਡਿੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਭੀ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਹੈ, ਸੋ ਆਪਣੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੀ ਸਾਡੀਆਂ ਹਾਰਦਿਕ ਅਸੀਸਾਂ ਹਨ। ਪੂਜਨੀਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੀ ਸਾਡੀਆਂ ਹਾਰਦਿਕ ਅਸੀਸਾਂ ਹਨ। ਪੂਜਨੀਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਬਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੇਹਲੀ(ਫਗਵਾੜਾ) ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਇਕ ਵੇਰ ਦਿੱਲੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੁਝ ਦਿਨ ਠਹਿਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਭੰਡਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਤਾਬਾ ਜੀ ਜੋ ਕਿ ਰਬਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਆਏ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੀ ਪੰਜ-ਸਤ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਅਤਿ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਗੜੀਆਂ, ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵਾਸਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਅਮੋਲਕ ਰਾਇ ਬਖ਼ਸ਼ਦੇ ਰਹੇ, ਓਨਾਂ ਚਿਠੀਆਂ ਚੋਂ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਛਾਪ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਾਚਾਰੀਯ, ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਜੀ ਵੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਤਾਰ ਵਾਦਕ ਉਸਤਾਦ ਵਲਾਇਤ ਖ਼ਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤ ਰਤਨਾਵਲੀ’ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਮੋਲਿਕ ਰਾਇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਬਿਅੰਤ ਤਰੁਟੀਆਂ ਤੇ ਭੁਲਾਂ ਦੀ ਸਰਬੱਤ ਗੁਣੀ ਜਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਅਸੀਂ ਖਿਮਾਂ ਮੰਗਦੇ ਹਾਂ।

ਜੁਲਮ ਦੀ ਇੰਤਹਾ : ਸਾਕਾ ਸਰਹਿੰਦ

ਪ੍ਰੋ. ਨਵ ਸੰਗੀਤ ਸਿੰਘ

ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹੀਏ, ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਹਨ, ਓਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਤੇ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ (ਜਦੋਂ ਤਦੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ॥ ਸਿਰ ਧਰ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ॥) ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁ ਆਈਆਂ ਵਿਚ ਜੇ ਕਰ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜੂਝ ਮਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ।

ਸਾਕਾ ਸਰਹਿੰਦ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਲੁੱ-ਕੰਡੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿੱਕੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਸੂਮ ਜ਼ਿੰਦਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਆਹੁਤੀ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ।

ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ (1666-1708) ਆਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ : ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ-ਪਿਤਾ ਸਮੇਤ ਚਮਕੌਰ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਜਦ ਕਿ ਦੁੱਧ-ਸ਼ੀਰ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਬਾਬਾ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਸਿਰਫ ਸੱਤ ਅਤੇ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾਦੀ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਨਾਲ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ।

ਪੋਹ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹੀ ਮਹੀਨਾ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੀ ਦਿਲ-ਕੰਬਾਊ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਬਾਬਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਕਰ ਬਲਾ ਅੰਦਰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਭੁੱਖੇ ਪਿਆਸੇ ਤੇ ਥਕਾਵਟ ਨਾਲ ਚੂਰ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਚਾਲੀ ਕੁ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਜਦਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦਸ ਲੱਖ ਦੀ ਮੁਗਲ ਫ਼ੌਜ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਅਸਾਵੀਂ ਜੰਗ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਵਾਕਿਆ 22 ਦਸੰਬਰ 1704 ਈ. ਦਾ ਹੈ। ਗੰਜਿ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅੱਲਾ ਯਾਰ ਖ਼ਾਂ ਜੋਗੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਇਉਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ:

ਬੱਸ ਏਕ ਹਿੰਦ ਮੇਂ ਤੀਰਥ ਹੈ ਯਾਤਰਾ ਕੇ ਲੀਏ।

ਕਟਾਏ ਬਾਪ ਨੇ ਬੱਚੇ ਜਹਾਂ ਖੁਦਾ ਕੇ ਲੀਏ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪੰਜ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ, 27 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਨੀਂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿਣਵਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ 'ਸਾਕਾ ਸਰਹਿੰਦ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ-ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਇਨਸਾਨ ਅੱਖਾਂ ਚੋਂ ਹੰਝੂ ਵਹਾਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾਦੀ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਰਸੋਈਆ ਗੰਗੂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਖੇੜੀ ਲੈ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਕੁੰਮੇ ਮਾਸ਼ਕੀ ਤੇ ਘਰ ਬਿਤਾਈ। ਗੰਗੂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਬੇਈਮਾਨੀ ਆ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਦੀ ਹੀਰੇ-ਜਵਾਹਰਾਂ ਦੀ ਥੈਲੀ ਚੁਰਾ ਲਈ। ਪਿੱਛੋਂ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਰਿੰਡਾ ਦਾ

ਵਿਖੇ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਪਿੱਛੋਂ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਸਰਹਿੰਦ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ, ਜੋ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਜੰਗ ਚੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਪਰਤਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਜਣਿਆਂ ਨੂੰ ਠੰਢੇ ਬੁਰਜ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਸਪਾਸ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਠੰਢੀਆਂ-ਯਖ਼ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾਦੀ ਅਤੇ ਪੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਠੰਢ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੋਈ ਗਰਮ ਕੱਪੜੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਪੀਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਠੰਢ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਕੋਪ ਤੋਂ ਆਤੁਰ ਹੋ ਕੇ ਬੱਚੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਂ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਸੂਮਾਂ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਸੂਰਬੀਰ ਦਾ ਖੂਨ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਦਾ ਦਾ (ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ) ਅਤੇ ਪੜਦਾਦਾ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ) ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਮੋਤੀਰਾਮ ਮਹਿਰਾ ਨੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਨ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਲਈ ਦੁੱਧ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।

ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਟੋਡੀ ਸੁੱਚਾਨੰਦ ਨੇ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਛੋਟੀ ਖਿੜਕੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਬੱਚੇ ਜਦੋਂ ਖਿੜਕੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤਾਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆਉਣ। ਪਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰ ਅੰਦਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਤੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਗਾਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤੀ-ਕੱਪੜੀਂ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਮਾਸੂਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਡਰਾਵੇ ਦੇ ਕੇ ਈਨ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਇਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਸਿਰ ਕਟਾਉਣਾ ਤਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣਾ ਨਹੀਂ।

ਸੂਬੇ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਨਵਾਬ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ, ਦੀਵਾਨ ਸੁੱਚਾਨੰਦ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਸੂਬੇ ਨੇ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨਾਹਰਖਾਨ ਦੀ ਚਮਕੌਰ-ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਵੇ। ਪਰ ਨਵਾਬ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ "ਕਸੂਰ ਬਾਪਦਾ, ਸਜ਼ਾ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ- ਇਹ ਕਿੱਥੋਂ ਦਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਹੈ ਨਵਾਬ ਨੇ ਮਾਸੂਮਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ। ਦੀਵਾਨ ਸੁੱਚਾਨੰਦ ਦੇ ਉਕਸਾਉਣ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਫਤਵਾ ਦੇ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਜਦੋਂ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਵੀ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਅਭਿੱਗ ਰਹੇ ਤਾਂ ਸੂਬੇ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਖੂਨੀ ਦੀਵਾਰ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਗਰਦਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਸ਼ਲ ਬੇਗ- ਬਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਨਾਮੀਂ ਦੋ ਜੱਲਾਦਾਂ ਨੇ ਮਾਸੂਮਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਧੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਠੰਢੇ ਬੁਰਜ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਵੀ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ।

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਲਈ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਅਨਿਨ ਸੇਵਕ ਦੀਵਾਨ ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਨੇ ਖੜ੍ਹੇ ਦਾਅ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਅਦਾ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਰੀਦੀ। ਜ਼ਿਕਰ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਥਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਹੋਇਆ, ਉੱਥੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ।

ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਜਦੋਂ ਨੂਰਾ ਮਾਹੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਹੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਪੁੱਟਦਿਆਂ ਫੁਰਮਾਇਆ, "ਹੁਣ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪੁੱਟੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।" ਇਸ ਵਾਕਿਆ ਤੋਂ ਛੇ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਥਾਪੜਾ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮੁਗਲੀਆ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਬਖ਼ੀਏ ਉਧੇੜ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਇੱਟ ਨਾਲ ਇੱਟ ਖੜਕਾ ਦਿੱਤੀ। ਚੱਪੜਚਿੜੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਈ ਗਹਿ ਗੱਚ ਲੜਾਈ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਨੂੰ

ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਿਆ।

ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਾਲ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ (11 ਤੋਂ 13 ਪੋਹ ਤੱਕ) ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੋੜ-ਮੇਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮਾਸੂਮ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਤੇ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡਿਓਂ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹੈਰੀ ਬਵੇ ਜਾਵਲੋਂ ਬਣਾਈ ਫਿਲਮ ਚਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿੱਕੀਆਂ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਖੈ ਰਾਜੇ-ਅਕੀਦਤ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਇਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਯਾਰ ਖ਼ਾਂ ਜੋਗੀ ਨੇ 1915 ਈ. ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆ ਪਣੀ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਹੀਦਾ ਨਿਵਫ਼ਾ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਹਮ ਜਾਨ ਦੇ ਕੇ ਔਰੋਂ ਕੀ ਜਾਨੇਂ ਬਚਾ ਚਲੇ।

ਸਿੱਖੀ ਕੀ ਨੀਵ ਹਮ ਹੈਂ ਸਰੋਂ ਪੇ ਉਠਾ ਚਲੇ।

ਗੁਰਿਆਈ ਕਾ ਹੈ ਕਿੱਸਾ ਜਹਾਂ ਮੇਂ ਬਨਾ ਚਲੇ।

ਸਿੰਘੋਂ ਕੀ ਸਲਤਨਤ ਕਾ ਹੈ ਪੌਦਾ ਲਗਾ ਚਲੇ।

ਗੱਦੀ ਤੋ ਤਖ਼ਤ ਬਸ ਅਬ ਕੌਮ ਪਾਏਗੀ।

ਦੁਨੀਆਂ ਮੇਂ ਜ਼ਾਲਮੋ ਕਾ ਨਿਸ਼ਾਂ ਤੱਕ ਮਿਟਾਏਗੀ।

ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਅਕਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ-151302 (ਬਠਿੰਡਾ)
9417692015।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼

ਅਜੈਪਾਲ ਸਿੰਘ ਚਵੰਡਾ

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਾਵਿ ਰਚਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਤੀ ਦੇ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਇਹੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅੱਜ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦਾ ਸੰਕਲਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਸਤ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣਾ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਗਾਇਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਸਾਜ਼, ਜੰਤ, ਵਾਜੇ ਅਤੇ ਬਾਜਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਦਕ ਲਈ ਬਜਾਵਨਹਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—

1. ਹਮ ਤੇਰੇ ਜੰਤ ਤੂ ਬਜਾਵਨਹਾਰ ॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਭੈਰਉ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1144)
2. ਨਿਰਤਿ ਕਰੇ ਬਹੁ ਵਾਜੇ ਵਜਾਏ ॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਆਸਾ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 364)
3. ਬਾਜੇ ਅਨਹਦ ਬਾਜਾ ॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 892)

ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਉਲੇਖ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬੇਨ, ਬੀਨਾ, ਤੰਤੀ, ਰਬਾਬ, ਬੰਸਰੀ, ਪਖਾਵਜ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਢੋਲ, ਕਰਤਾਲ, ਦਮਾਮਾ, ਘੁੰਗਰੂ, ਮਦੀਰੇ, ਡੌਰੂ, ਛੈਣੇ ਆਦਿ। ਗ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ—

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਚਨਾਦ ਤੂਰ ਵਜਾਇ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 388) ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਦਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੱਤ, ਸੁਸਿਰ, ਅਵਨਧ ਅਤੇ ਘਨ ਸਾਜ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਤੱਤ ਵਾਦਿਆ ਜਾਂ ਘਨ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਤੱਤ ਵਾਦਿਆ ਜਾਂ ਤੰਤੂ ਸਾਜ਼—ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬੀਨਾ, ਬੇਨ, ਤੰਤੀ, ਸਾਰੰਦਾ, ਰਬਾਬ, ਦਿਲਰੁਬਾ ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖਿਤ ਹੈ।

1. **ਰਬਾਬ**— ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਰਬਾਬ ਨਾਮਕ ਇਕ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਬਾਬ ਇਕ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਇਆ ਹੈ

ਰਬਾਬੁ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਘਰੂ ਅਨਹਦ ਸਬਦ ਵਜਾਵੈ ॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਆਸਾ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 381)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਬਾਬ ਵਾਦਕ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੋਜ਼ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰਬਾਬ ਤੇ ਸੰਗਤ ਇਕ ਅਨੂਠਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ—

ਫਿਰਿ ਬਾਬਾ ਗਇਆ ਬਗਦਾਦਿ ਨੋ ਬਾਹਰਿ ਜਾਇ ਕੀਆ ਅਸਥਾਨਾ ॥

ਇਕੁ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲ ਰੂਪ ਦੂਜਾ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ ॥ (ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 35)

ਰਬਾਬ ਵਾਦਕ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਰਬਾਬੀ ਜਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਕੇ ਕਹਾਏ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਰਬਾਬੀ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਰਬਾਬ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਉਲੇਖ ਚੰਡੀ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਤਾਲਰ ਤਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਉਪੰਗ ਰਬਾਬ ਲੀਏ ਸੁਰ ਸਾਜ਼ ਮਿਲਾਵੇ ॥

2. **ਸਾਰੰਦਾ**— ਸਾਰੰਦਾ ਨਾਮਕ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਗਜ਼ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਰੰਦਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

3. **ਤਾਊਸ**— ਤਾਊਸ ਵੀ ਗਜ਼ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਦਿਲਰੁਬਾ ਤੇ ਤਾਊਸ ਦੇ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਥੋੜਾ-ਥੋੜਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਤਾਊਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. **ਦਿਲਰੁਬਾ**— ਦਿਲਰੁਬਾ ਵੀ ਗਜ਼ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਊਸ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਦਿਲਰੁਬਾ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋਇਆ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

5. **ਸਾਰੰਗੀ**— ਸਾਰੰਗੀ ਗਜ਼ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਠ ਸਵਰ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗਾਇਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੰਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਾਰੰਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਰਾਗਬੱਧ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੰਗੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਬੜੀ ਆਨੰਦ ਦਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਢਾਡੀ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਕੱਲ ਵੀ ਸਾਰੰਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

6. **ਸਿਤਾਰ**- ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਿਤਾਰ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸੰਗਤ ਅੱਜ ਕੱਲ ਆਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਮੀ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਅਵਨੱਧ ਸਾਜ਼- ਚਮੜੇ ਨਾਲ ਮੜੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਅਵਨੱਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਕਸਰ ਗਾਇਨ ਜਾਂ ਵਾਦਨ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਦਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਖਾਵਜ, ਟਮਕ, ਭੇਰੀਆਂ, ਡੌਰੂ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਦਮਾਮਾ, ਦੁੰਦਬੀ, ਮੰਦਰ, ਮੰਦਲ ਆਦਿ ਵਾਦਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗਤਿ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਸਾਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਪਖਾਵਜ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਢੱਡ, ਤਬਲਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. **ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ**-ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਪਖਾਵਜ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰੁੱਪਦ, ਧਮਾਰ, ਆਦਿ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਰੁਦਰਵੀਣਾ ਅਤੇ ਸਰੋਦ ਵਾਦਨ ਦੇ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ ਤੇ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਖਾਵਜ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਸਾਜ਼ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਕਰਨਾਟਕੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਇਆ ਹੈ

ਕਰ ਕਰਿ ਤਾਲੁ ਪਖਾਵਜੁ ਨੈਨਹੁ ਮਾਥੈ ਵਜਹਿ ਰਬਾਬਾ ॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 884)

ਰਬਾਬੁ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਘਰੂ ਅਨਹਦ ਸਬਦੁ ਵਜਾਵੈ ॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਆਸਾ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 381)

2. **ਤਬਲਾ**- ਤਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਜੋੜੀ ਜਾਂ ਤਬਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਅੱਜ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਵਿਚ ਇਕ ਜੋੜੀ ਵਾਦਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਤਬਲਾ ਵਜਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. **ਢੱਡ**- ਢੱਡ ਡੱਮਰੂ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਢਾਡੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਢਾਡੀ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਥਾ-ਵਾਚਕ, ਇਕ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਦੋ ਢੱਡ ਵਾਦਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਢੱਡ ਵਾਦਕ ਨੂੰ ਢਾਡੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. **ਢੋਲਕੀ**- ਢੋਲਕੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲੋਕ ਨਾਚ ਅਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜਦੋਂ ਹਲਕੀਆਂ ਫੁਲਕੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤ ਮਿਲ ਕੇ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸੰਗਤੀ ਲਈ ਢੋਲਕੀ ਦੇ ਹਲਕੇ-ਫੁਲਕੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁਸ਼ਿਰ ਸਾਜ਼- ਜਿਹਨਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਫੂਕ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਜਾਂ ਹਵਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ

ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੰਸਰੀ, ਸਿੰਗੀ, ਸ਼ਹਿਨਾਈ, ਸੰਖ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

1. **ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ**- ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਇਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ, ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ, ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਮੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਵਜਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਵਾਦਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੱਜ ਬਾਕੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਘਨ ਸਾਜ਼- ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹ ਸਾਜ਼ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਤੇ ਚੋਟ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਰਿਤਾਲ, ਛੈਣੇ, ਘੁੰਗਰੂ, ਮਦੀਰੇ ਆਦਿ ਘਨ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਇਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਖੜਤਾਲ, ਛੈਣੇ, ਚਿਮਟੇ ਆਦਿ ਘਨ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਤੱਤ, ਅਵਨੱਧ, ਸੁਸ਼ਿਰ ਅਤੇ ਘਨ ਚਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਾਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਪਖਾਵਜ, ਸਾਰੰਗੀ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅੱਜ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਤਾਰ, ਤਬਲਾ ਅਤੇ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਅੱਜ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹਨ।

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋ. ਸੰਗੀਤ
ਬਾਬਾ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ
ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ
ਫੋਨ-9464265464

ਰਾਗ ਗੁਣਕਲੀ

ਸ.ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ

ਸ੍ਰੀ ਭਾਤਖੰਡੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਪਟਵਰਧਨ ਜੀ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਣਕਰੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਅਜਕਲ ਜੋ “ਗੁਣਕਲੀ” ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਭੈਰਉ ਠਾਠ ਦਾ ਓਢਵ ਰਾਗ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਲਾਵਲ ਠਾਠ ਦਾ “ਗੁਣਕਲੀ” ਨਾਮ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਤਖੰਡੇ ਅਤੇ ਪਟਵਰਧਨ ਜੀ ਦੇ “ਗੁਣਕਰੀ” ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਣਕਲੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵੇਰ ਦੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਨਿਖਾਦ ਵਰਜਤ, ਰਿਖਬ ਧੈਵਤ ਕੋਮਲ, ਅਤੇ ਧ - ਰ ਦਾ ਵਾਦ-ਸੰਵਾਦ ਹੈ। ਭੈਰਉ ਵਾਂਗ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਧੈਵਤ ਅਤੇ ਰਿਖਬ ਅੰਦੋਲਿਤ ਹਨ। ਰਾਗ ਜੋਗੀਆ ਦੇ ਵੀ ਇਹ ਸੁਰ ਹਨ ਪਰ ਗੁਣਕਲੀ ਵਿੱਚ ਮੱਧਯਮ ਤੇ ਨਿਆਸ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਧੁ ਰੁੰ - ਸੰ ਸੁਰ ਸੰਗਤ ਨਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਜੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਰੋਹ: ਸ ਰੁ, ਮ ਪ ਧੁ, ਸੰ

ਅਵਰੋਹ: ਸੰ ਧੁੰ, ਪ, ਮ ਰੁ, ਸ

ਮੁੱਖ ਅੰਗ: ਸ ਰੁ ਮ ਪ, ਧੁ ਪ ਮ ਰੁ, ਧੁ, ਸ।

ਚਾਲ: ਸ, ਸ ਧੁ ਧੁ ਸ - ਰੁ ਰੁ ਸ, ਧੁ ਸ ਰੁ ਮ ਰੁ - ਧੁ - ਸ, ਸ ਰੁ ਮ ਰੁ ਮ ਪ, ਮ ਪ ਧੁ ਪ - ਮ ਪ ਧੁ ਪ ਮ ਰੁ ਰੁ ਧੁ - ਸ, ਰੁ ਮ ਪ - ਮ ਪ ਧੁ ਧੁ - ਪ - ਧੁ ਪ ਮ ਪ ਮ ਰੁ - ਸ, ਰੁ ਮ ਪ - ਪ ਧੁ ਮ ਪ ਧੁ ਧੁ ਸੰ, ਪ ਧੁ ਮ ਪ ਧੁ ਸੰ ਰੁੰ ਸੰ, ਰੁੰ ਰੁੰ ਮੰ ਰੁੰ - ਸੰ, ਸੰ ਧੁ ਪ ਮ ਪ - ਪ ਧੁ ਮ ਪ ਮ ਰੁ - ਧੁ - ਸ।

ਗੁਣਕਲੀ (ਝੱਪ ਤਾਲ ਧੀਮਾ)

ਮੇਰ ਕਰੋ ਤ੍ਰਿਣ ਤੇ ਮੁਹਿ ਜਾਹਿ ਗਰੀਬ ਨਵਾਜ ਨ ਦੂਸਰ ਤੇ ਸੋ ॥

ਭੂਲ ਛਿਮੋ ਹਮਰੀ ਪ੍ਰਭ ਆਪਨ ਭੂਲਨਹਾਰ ਕਹੂੰ ਕੋਊ ਮੇ ਸੋ ॥

ਸੇਵ ਕਰੀ ਤੁਮਰੀ ਤਿਨ ਕੇ ਸਭ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇਖੀਅਤ ਦ੍ਰਬ ਭਰੋਸੋ ॥

ਯਾ ਕਲ ਮੈ ਸਭ ਕਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਕੇ ਭਾਰੀ ਭੁਜਾਨ ਕੇ ਭਾਰੀ ਭਰੋਸੋ ॥ (ਸਵੈਯਾ) ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ

ਅਸਥਾਈ

						ੴ	ਮੁ	ਮੁ	
						ਤ੍ਰਿਣ	ਤੇ	ੳੳ	
ਮੁ	-	ਪ	-	ਮ	ਮੁ	ਸੁ	ਰੁ	ਮੁ	
ਮੋ	ੳ	ਰ	ੳ	ਕ	ਰੋ	ੳ	ਜਾ	ਹਿ	

ਮੁ	-	ਪ	-	ਮ	ਮੁ	-	ਸ	ਸ	ਸੁ
ਮੇ	ੳ	ਰ	ੳ	ਕ	ਕੋ	ੳ	ੳ	ੳ	ਗੁ
ਮੁ	-	ਸ	-	ਸ	ਮੁ	-	ਸ	-	ਰੁ
ਰੀ	ੳ	ਬ	ੳ	ਨ	ਵਾ	ੳ	ਜ	ੳ	ਨੁ
ਮੁ	-	ਪ	-	ਪ	ਮੁ	ਮੁ	ਸੁ	ਮੁ	ਮੁ
ਦੁ	ੳ	ਸ	ੳ	ਰ	ਤੁ	ੳੳ	ਸੁ	ੳੳ	ੳੳ
ਮੁ	-	ਪ	-	ਮ	ਮੁ				
ਮੇ	ੳ	ਰ	ੳ	ਕ	ਕੋ				
x		੨			੦		੩		

ਅੰਤਰਾ

ਮੁ	-	ਪ	-	ਧੁ	ਧੁ	-	ਰੁੰ	ਰੁੰ	ਸੰ
ਭੁ	ੳ	ਲ	ੳ	ਛਿ	ਮੋ	ੳ	ਹ	ਮ	ਰੀ
ਸੁੰ	ਰੁੰ	ਰੁੰ	-	-	ਰੁੰ	-	ਸੰ	-	-
ਪੁ	ਭ	ਆ	ੳ	ੳ	ਪ	ੳ	ਨ	ੳ	ੳ
ਸੁੰ	-	ਰੁੰ	-	ਮੰ	ਰੁੰ	-	ਸੰ	-	ਸੰ
ਭੁ	ੳ	ਲ	ੳ	ਨ	ਹਾ	ੳ	ਰ	ੳ	ਕ
ਸੁੰ	-	ਪ	-	ਮ	ਸੁ	ਮੁ	ਸੁ	ਮੁ	ਮੁ
ਹੁੰ	ੳ	ਕ	ੳ	ਉ	ਮੋ	ੳੳ	ਸੁੰ	ੳੳ	ੳੳ
ਧੁ	-	ਸੰ	-	ਧੁ	ਪ	-	ਮ	ਰੁ	ਮੁ,
ਮੁ	ੳ	ਹਿ	ੳ	ੳ	ਜਾ	ੳ	ਹਿ	ੳ	ੳ,
ਮੁ	-	ਪ	-	ਮੁ	ਮੁ	-			
ਮੇ	ੳ	ਰ	ੳ	ਕੁ	ਕੋ	ੳ			
x		੨			੦		੩		

ਗੁਣਕਲੀ (ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਦਰੁੱਤ)

ਅਸਥਾਈ

	ਧੁ	-	-	-	ਪ	-	ਮ	ਮੁ	ਰੁ	-	-	ਸ	ਰੁ	ਰੁ	ਮ	ਪ
	ਮੋ	ਠ	ਠ	ਠ	ਰ	ਠ	ਠ	ਕੁ	ਰੋ	ਠ	ਠ	ਮੁ	ਕਿ	ਣ	ਤੇ	ਠ
	ਧੁ	-	-	-	ਪ	-	ਮ	ਮੁ	ਰੁ	-	-	-	ਸ	-	-	ਸ
	ਮੋ	ਠ	ਠ	ਠ	ਰ	ਠ	ਠ	ਕੁ	ਰੋ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਗ
	ਧੁ	-	ਧੁ	ਧੁ	ਸ	-	ਸ	ਰੁ	ਮ	-	ਮ	ਮ	ਮ	ਪ	ਪ	ਮ
	ਰੀ	ਠ	ਬ	ਨ	ਵਾ	ਠ	ਜ	ਨ	ਦੁ	ਠ	ਸ	ਰ	ਤੋ	ਠ	ਸੋ	ਠ
	ਮ	ਪ	ਧੁ	-	ਪ	-	ਮ	ਮੁ								
	ਮੋ	ਠ	ਠ	ਠ	ਰ	ਠ	ਠ	ਕੁ								
x					੨				੦				੩			

ਅੰਤਰਾ

	ਮੁ	-	ਪ	ਪ	ਧੁ	-	ਪ	ਧੁ	ਸੰ	-	ਸੰ	ਸੰ	ਰੁੰ	-	ਸੰ	ਸੰ
	ਭੁ	ਠ	ਲ	ਛਿ	ਮੋ	ਠ	ਹ	ਮ	ਰੀ	ਠ	ਪ੍ਰ	ਭ	ਆ	ਠ	ਪ	ਨ
	ਧੁ	ਧੁ	ਸੰ	ਸੰ	ਧੁ	-	ਪ	ਮ	ਮ	ਰੁ	ਸ	ਸ	ਰੁ	ਮ	ਮ	ਪ,
	ਭੁ	ਠ	ਲ	ਨ	ਹਾ	ਠ	ਰ	ਕ	ਹੁੰ	ਠ	ਕੋ	ਉ	ਮੋ	ਠ	ਸੋ	ਠ,
	ਮੁ	ਧੁ	-	-	ਪ	-	ਮ	ਮੁ								
	ਮੋ	ਠ	ਠ	ਠ	ਰ	ਠ	ਠ	ਕੁ								
x					੨				੦				੩			

Email :- gurbuxsingh@gmail.com

ਤਿੰਨ ਤਾਲ: ਕਾਇਦਾ ਸੀਰੀਜ਼

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ
(ਲਾਹੌਰ ਬਾਜ, ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ)

ਤਬਲਾ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਲੜੀਵਾਰ ਕਾਇਦਾ ਸੀਰੀਜ਼ ਅਧੀਨ **ਕਾਇਦਾ ਨੰ: 15** ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਦਾ ਈਜ਼ਾਫਾ 8 ਬੰਧਾ ਜ਼ਰੀਏ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਇਦੇ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬੋਲ 8 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਹੈ, 4 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ ਅਤੇ 4 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਰਚੀਫ਼ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ 8 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਬੋਲ ਖਾਲੀ ਹੈ 4 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਜੋੜ ਅਤੇ 4 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਰਚੀਫ਼ ਭਰੀ ਹੈ। ਆਖਿਰ ਵਿੱਚ ਕਾਇਦੇ ਦਾ ਮੁਕਾਮ ਚਕਰਦਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਇਦੇ ਦੀ 'ਪੜ੍ਹਤ' ਵਿਚ ਗੁੱਝੇ ਭੇਦ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਕਾਇਦੇ ਦੀ 'ਵਜ਼ਤ' ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਾਇਦੇ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕਾਇਦਾ # 15

ਧਾਤਿ ਕਧੇ ਕਿਟ ਕਤਿ ਕਧੇ ਕਿਟ ਧਾੜਾ ਗਿਨਾ, ਧਾਗੇ ਨਾਧਾ ਟਧਾ ਗਿਨਾ ਧਿਕਿ ਟਤਿ ਨੁਤਿ ਨਕ ।
ਤਾਤਿ ਕਤੇ ਕਿਟ ਕਤਿ ਕਤੇ ਕਿਟ ਤਾੜ ਕਿਨਾ, ਧਾਗੇ ਨਾਧਾ ਟਧਾ ਗਿਨਾ ਧਿਕਿ ਟਧਿ ਨੁਪਿ ਨਗ
॥

ਦੋਹਰਾ

ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ,
ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਤਿ ਨੁਤਿਨਕ ।
ਤਾਤਿਕਤੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਤੇਕਿਟ ਤਾੜਕਿਨਾ, ਤਾਤਿਕਤੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਤੇਕਿਟ ਤਾੜਕਿਨਾ,
ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਧਿ ਨੁਪਿਨਗ ॥

ਬੰਧ # 1

ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ, ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ,
ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਤਿ ਨੁਤਿਨਕ ।
ਤਾਕੇਨਾਤਾ ਟਤਾਕਿਨਾ ਤਾਤਿਕਤੇ ਕਿਟਕਤਿ, ਕਤੇਕਿਟ ਤਾੜਕਿਨਾ ਤਾਕੇਨਾਤਾ ਟਤਾਕਿਨਾ,
ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਧਿ ਨੁਪਿਨਗ ॥

ਬੰਧ # 2

ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ, ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ,
ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਤਿ ਨੁਤਿਨਕ ।
ਤਾਕੇਨਾਤਾ ਟਤਾਕਿਨਾ ਤਾਕੇਨਾਤਾ ਟਤਾਕਿਨਾ, ਤਾਤਿਕਤੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਤਿਕਿਟ ਤਾੜਕਿਨਾ,
ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਤੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਧਿ ਨੁਪਿਨਗ ॥

ਬੰਧ # 3

ਕਤਿਕਧੇ ਕਿਟਧਾਟ ਧਾਗਿਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ, ਕਤਿਕਧੇ ਕਿਟਧਾਟ ਧਾਗਿਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ,
ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗਿਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਤਿ ਨੁਤਿਨਕ ।
ਕਤਿਕਤੇ ਕਿਟਤਾਟ ਤਾਕਿਨਾਤਾ ਟਤਾਕਿਨਾ, ਕਤਿਕਤੇ ਕਿਟਤਾਟ ਤਾਕਿਨਾਤਾ ਟਤਾਕਿਨਾ,
ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗਿਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਧਿ ਨੁਪਿਨਗ ॥

ਬੰਧ # 4

ਧਾਟਧਾਗਿ ਨਾਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ, ਧਾਟਧਾਗਿ ਨਾਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ,
ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਤਿ ਨੁਤਿਨਕ ।

ਤਾਟਤਾਕਿ ਨਾਤਾਟਤਾ ਕਿਨਾਕਤਿ ਕਤੇਕਿਟ, ਤਾਟਤਾਕਿ ਨਾਤਾਟਤਾ ਕਿਨਾਕਤਿ ਕਤੇਕਿਟ,
ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਧਿ ਨੁਪਿਨਗ ॥

ਬੰਧ # 5

ਧਾਟਧਾਗਿ ਨਾਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਧਾਟ ਧਾਗਿਨਾਧਾ, ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ,
ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਤਿ ਨੁਤਿਨਕ ।
ਤਾਟਤਾਕਿ ਨਾਤਾਟਤਾ ਕਿਨਾਤਾਟ ਤਾਕਿਨਾਤਾ, ਟਤਾਕਿਨਾ ਤਾਤਿਕਤੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਤੇਕਿਟ
ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗਿਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਧਿ ਨੁਪਿਨਗ ॥

ਬੰਧ # 6

ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਕਤਿਕਧੇ, ਕਿਟਧਾਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਕਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ,
ਕਧੇਕਿਟ ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਤਿ ਨੁਤਿਨਕ ।
ਤਾਤਿਕਤੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਤੇਕਿਟ ਕਤਿਕਤੇ, ਕਿਟਤਾਤਿ ਕਤੇਕਿਟ ਕਤਿਕਤੇ ਕਿਟਕਤਿ,
ਕਧੇਕਿਟ ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਧਿ ਨੁਪਿਨਗ

॥

ਬੰਧ # 7

ਕਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਕਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ,
ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਤਿ ਨੁਤਿਨਕ ।
ਕਤਿਕਤੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਤੇਕਿਟ ਤਾਕੇਨਾਤਾ, ਟਤਾਕਿਨਾ ਕਤਿਕਤੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਤੇਕਿਟ,
ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ, ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਧਿ ਨੁਪਿਨਗ

॥

ਬੰਧ # 8

ਕਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਕਤਿਕਧੇ, ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ,
ਕਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਤਿ ਨੁਤਿਨਕ ।
ਕਤਿਕਤੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਤੇਕਿਟ ਕਤਿਕਤੇ, ਕਿਟਕਤਿ ਕਤੇਕਿਟ ਤਾਕੇਨਾਤਾ ਟਤਾਕਿਨਾ,
ਕਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾੜਗਿਨਾ, ਧਾਗੇਨਾਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਧਿਕਿਟਧਿ ਨੁਪਿਨਗ ॥

ਕਾਇਦੇ ਦਾ ਮੁਕਾਮ (ਚਕਰਦਾਰ)

ਧਾੜਗਿਨਾ ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾਟ ਧਾ- ਕਿਟਧਾ ਟਧਾ -ਕਿਟ ਧਾਟ ਧਾ--
-, ਧਾੜਗਿਨਾ
ਧਾਤਿਕਧੇ ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾਟ ਧਾ- ਕਿਟਧਾ ਟਧਾ -ਕਿਟ ਧਾਟ ਧਾ---,
ਧਾੜਗਿਨਾ ਧਾਤਿਕਧੇ
ਕਿਟਕਤਿ ਕਧੇਕਿਟ ਧਾਟ ਧਾ- ਕਿਟਧਾ ਟਧਾ -ਕਿਟ ਧਾਟ । ਧਾ--
X

340, ਸੰਗੀਤ ਵਿਲਾਸ, ਬੇਦੀ ਕਲੋਨੀ, ਧਾਰੀਵਾਲ
ਜਿਲ੍ਹਾ- ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)
ਫੋਨ: + 91-98143 49658
Email: harbhajansinghdhariwal@gmail.com